

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Jantunen, Jarmo Harri

Title: Kaapin ovet selällään: vuorovaikutuksen heteronormatiivisuutta rikkomassa

Year: 2014

Version:

Please cite the original version:

Jantunen, J. H. (2014). Kaapin ovet selällään: vuorovaikutuksen heteronormatiivisuutta rikkomassa. *Kieli, koulutus ja yhteiskunta*, 10.4.2014(Huhtikuu). <http://www.kieliverkosto.fi/article/kaapin-ovet-selallaan-vuorovaikutuksen-heteronormatiivisuutta-rikkomassa/>

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

Kaapin ovet selällään: vuorovaikutuksen heteronormatiivisuutta rikkomassa

Jarmo Jantunen

Sukupuolivähemmistöihin kuuluvat henkilöt joutuvat elämänsä aikana päättämään useasti, millaisia omaan suuntautumiseensa liittyviä kielellisiä tekoja (performatiiveja) he tekevät ja miten nämä vaikuttavat heidän elämäänsä. Yksi tärkeimmiksi koetuista ja samalla vaikeimmista asioista on omasta seksuaali-identiteetistä kertominen eli niin sanottu kaapista ulos tuleminen. Ulostulo koskee yhtä hyvin homoja, lesboja, biseksuaaleja kuin trans- ja intersukupuolisiakin (hlbti-henkilöt). Myös omasta parisuhteesta kertominen voi aiheuttaa omat ongelmansa monissa tilanteissa, kuten viranomaisten kanssa asioidessa. Käytännössä seksuaalivähemmistöön kuuluvan henkilön elämä on läpi elämän kestävää tasapainoilua kaapissa olemisen ja avoimuuden välillä ja avoimuuden asteeseen liittyvien kielellisten valintojen pohtimista. Sukupuoli- ja seksuaalikasvatusta sisällytetään kouluissa nykyisellään muun muassa yhteiskuntatiedon, terveystiedon, psykologian ja biologian opetukseen, mutta tämän lisäksi esimerkiksi kieltenopettajat voivat käsitellä vähemmistöjä ja erilaisia perhemalleja vaikkapa kurssiensa tekstivalintojen kautta.

Oman seksuaalisen suuntautumisen salaaminen on hyvin tavallinen strategia selviytyä yhteiskunnan aiheuttamasta paineesta, eikä asiaan vaikuta se, onko henkilö nuori vai aikuinen. Salaamisen syitä on monia, eikä salaaminen itsessään ole harmitonta. Se voi aiheuttaa ahdistusta, ja oman hlbti-identiteetin julkituomattomuudella voi olla moninaiset ja kauaskantoiset seuraukset, jotka heijastuvat mm. yksikön terveyteen, tunne-elämään, itsetuntoon, puolison löytämiseen, perheen perustamiseen sekä kouluttautumiseen ja viihtymiseen työelämässä. Salaamisen on jopa todettu vaikuttavan yksilön suorituskykyyn kognitiivisissa ja fyysisissä suorituksissa.

Ulostulokaan ei pääty kuitenkaan aina toivottuun ratkaisuun, vaan avoimuus voi johtaa henkiseen ja fyysiseen syrjintään ja jopa väkivaltaan. Tai asia haudataan maton alle, eikä siitä puhuta. Vanhemmille esimerkiksi lapsen suuntautumisesta voi tulla tabu ja tämän puoliosasta näkymätön henkilö, jota ei ole heille olemassa. Lienee kuitenkin niin, että oman hlbti-identiteetin esiin tuomisen positiiviset vaikutukset ovat suurempia, koska ulos tulemisen jälkeen yksilö voi olla avoin toisille ihmisille ja yhteiskunnassa.

Elämä jatkuu ulos tulemista

Ulos tulemisen kokemuksia ja tapoja kuvataan kattavasti aivan kielentämisenkin tasolla Marja-Leena Parkkisen kokoamassa teoksessa *Ulos kaapista* (2003), jossa sekä suuntautumisensa julki tuoneet että heidän vanhempansa saavat sananvuoron. Ulos tulemisen prosessit ovat yleensä hyvin samankaltaisia: oman suuntautumisen salaaminen alkaa tuntua jossain elämänvaiheessa ahdistavalta, asian esille ottaminen epäilyttää, rohkaistuminen löytyy jostakin ja vihdoinkin asia otetaan käsittelyyn. Asian ottaminen puheenaiheeksi vaatii usein pitkän valmistelun, mutta toisinaan kipinä saattaa syttyä yhtäkkiä vaikkapa sopivan tv-ohjelman sattuessa kohdalle. Yleinen ratkaisu on myös tulla ulos kirjeitse, jolloin vältetään kasvokkainkontakti viestin vastaanottajan kanssa ja samalla tälle myös annetaan aikaa sulatella viestin sisältöä.

Ulos astuvat perheenjäsenet eivät kuitenkaan ole ainoita, joita suuntautumisesta kertominen pohdituttaa: myös vanhemmat joutuvat tulemaan omalla tavallaan ulos, kun ovat saaneet tietää lapsensa suuntautumisesta. Sama koskee myös sisarusia ja muitakin sukuun kuuluvia. Perheenjäsenen ulostulon jälkeen joudutaan käsittelemään sitä, kenelle asiasta puhutaan ja missä kontekstissa. Erään Jaakon äiti kuvaa tätä prosessia Parkkisen (2003) teoksessa seuraavasti: "*Kerrotaanko [Jaakon homoudesta]? Jos, niin kenelle? Mitä mummu? Sydäri? Piilotetaanko luuranko kaappiin? Puhutaanko avoimesti?*" Pelko epäonnistumisesta vanhempana sekä häpeä ja arvostuksen väheneminen sukulaisten ja työtovereiden keskuudessa voi johtaa vanhemman sukupolven salailukierteeseen.

Ulos tuleminen tuo siis koko perheen ja laajemmankin yhteisön uusien tilanteiden eteen, joten ei ole ihme, että asian esille ottaminen ja käsittely askarruttavat. Ulos tuleminen on myös peruuttamatonta; kaapin ovia ei voi hevin enää sulkea. Lisäksi se on myös jatkuva prosessi, sillä elämän aikana tulee eteen jatkuvasti tilanteita, joissa vaaditaan jonkinlaista ulostuloa – Paavon (Parkkinen 2003) sanoin: "*Usein ajattelen, että eikö tämä kertominen riitä... Olenhan kertonut jo satoja kertoja, vieläkö minun pitää?*"

On erittäin tavallista, että julkilolon määrä vaihtelee henkilön, ympäristön ja elämänvaiheen mukaan. Osa voi olla suuntautumisessaan täysin avoin, osa puolestaan hyvinkin valikoiva siinä, kuka saa tietää asiasta. Tämä voi myös vaihdella eri ikäkausina: nuoruuden epävarmuus voi vaihtua varmuuteen olla avoimesti oma itsensä, ja elämäkokemus tuo puolestaan tietoa siitä, millaisissa tilanteissa voi olla avoin ja millaisissa on parempi peitellä suuntautumistaan tarkoituksellisesti.

Sekin vaihtelee, kenelle oman lähipiirin jäsenistä suuntautumisesta kerrotaan ja missä järjestyksessä. Voi olla helpompi kertoa ensin ystäville tai sisaruksille kuin omille vanhemmille – ja "*isälle kerrotaan viimeiseksi*", kirjoittaa eräs Marjo. (Ks. Legate ym. 2012, Parkkinen 2003). Myös sosiaalisen yhteisön laadulla on suuri merkitys siinä, kuinka halukkaasti yksilö haluaa kertoa suuntautumisestaan: Legaten ym. (2012) mukaan itsenäisyyttä ja riippumattomuutta korostavissa konteksteissa ulos tuleminen on helpompaa ja todennäköisempää kuin autoritaarisessa ja kontrolloivassa yhteisössä.

Oma lukunsa ovat myös sellaiset yhteisöt, joissa erilainen suuntautuminen on ollut tabu; viime aikoina onkin keskusteltu paljon siitä, miten sallivia esimerkiksi uskonnolliset yhteisöt ja urheilupiirit, erityisesti joukkuelajit, ovat seksuaalisen erilaisuuden suhteen. Myös työpaikkojen kesken on suurta vaihtelua siinä, miten erilaisuus sallitaan; millaista on olla homo tai lesbo armeijan kantahenkilökunnan joukossa? Tässä yhteydessä on tärkeää muistuttaa, että avoimuus ei tarkoita makuukamarikokemuksista puhumista vaan aivan tavallisia arkipäivän keskusteluja ja asioita, joita harrastus- ja työyhteisössä normaalistikin käsitellään: *Mitä teit viikonloppuna? Miten vietät kesäloman? Vastaako parisuhteessa elävä hlbt-i-henkilö kierrellen minä-muodossa? – Me-muodon käyttäminen*hän luo helposti vaatimuksen kertoa keitä *me* olemme, ellei se ole

ennalta tiedossa keskustelijoiden välillä.

Mies, vaimo, puoliso vai kumppani? Avoimuutta ja peittelyä viestintätilanteissa

Toinen avoimuuden asteeseen liittyvä performanssi on puolison nimeäminen. Vuodesta 2002 lähtien samaa sukupuolta olevan parin on ollut Suomessa mahdollista rekisteröidä parisuhteensa ja saada suhteelleen juridinen status. Samaa sukupuolta olevien parisuhteet eivät ole olleet harvinaisia tietenkään tuota aiemminkaan. Parisuhde jo sinänsä ja erityisesti suhteen virallistamisen mahdollisuus ovat luoneet suhteessa eläville paineita miettiä, harjoittavatko se itsesensuuria suhteensa ja puolisonsa nimittämisen suhteen vai ovatko avoimia.

Suomen kielessä on runsaasti keinoja, joilla henkilöä, johon on suhde, voidaan nimetä keskustelussa: (*aviolavo*)*puoliso*, (*aviolavo*)*vaimo*, (*aviolavo*)*mies*, *kumppani*, *partneri*, *kaveri*, *poika/tyttöystävä*, *mies/naisystävä*, *elämäntoveri*, *rakastaja* jne. Henkilöön voidaan viitata myös kiertämällä varsinainen kumppanuus (*asuintoveri*) tai käyttämällä suomen kielen sukupuolineutraalia *hän*-pronominia. Monissa kielissä asian kiertäminen samaan tapaan pronomiinilla on vaikeampaa, koska tarjolla ei ole neutraalia henkilöön viittaavaa pronominia (vrt. englannin *she* ja *he*, ruotsin *hon* ja *han*). Viittaus voidaan tehdä myös henkilön nimen avulla. Harvey (1997, ks. myös Land ja Kitzinger 2005) korostaa, että nimeämisessä ei ole kyse pelkästään esimerkiksi tyylistä, vaan nimeämisen yhteydessä kerrotaan samalla jotain itsestä, puolisosista ja suhteesta. Kun Liisa käyttää puoliosistaan nimitystä *mieheni*, hän kertoo samalla elävänsä heteroseksuaalisessa, pysyväisluonteisessa suhteessa toista sukupuolta olevan kumppanin kanssa. Saman asian ajaa, jos hän käyttää miehestään etunimeä. *Kumppani*, *partneri* tai *ystävä* puolestaan kertovat ehkä jotain suhteen laadusta ja kestosta; ja nimitysten aiheuttamat mielleyhtymät eli konnotaatiot voivat vaihdella henkilöittäin – jopa keskusteluun osallistujien kesken.

Mutta minkä nimityksen valitseekaan miehen kanssa parisuhteessa elävä *Mikko* asioidessaan vaikkapa jonkin viraston tai liikkeen palvelutiskillä silloin, kun suhteen laatu ei paljastu etukäteen esimerkiksi asiakirjoista tai asia ei ole ennalta tiedossa? Tai mitä hän kertoo suhteesta tietämättömälle isotädille? Nimeääkö hän puolionsa silloin *siipaksi*, *puolisoksi*, *kumppaniksi*, *partneriksi* – vai *mieheksi* tai *Villeksi*? Nimitykset vaihtelevat selvästi sen mukaan, mitä ne kertovat suhteen toisen osapuolen sukupuolesta ja suhteen laadusta: *Siippa* ja *puoliso* lienevät melko neutraaleja sukupuolen suhteen, kaksi viimeistä luonnollisesti eivät ole.

Varsinkin *puoliso* saattaa tuntua viestintätilanteessa liian viralliselta: *Puolisoni on töissä apteekissa* kuulostaa jotenkin ylätyyliseltä ja kankealta. *Kumppani* ja *partneri* saattavat jo antaa vihjeen puolison sukupuolesta, sillä näitä sanoja käyttävät usein juuri ne, jotka eivät halua kertoa tarkemmin puolionsa sukupuolta tai muuta ominaisuutta. Ne voivat siis vihjata suhteenkin laadusta. Englannin kielessä ”poliittisesti” korrekti sukupuolineutraali *partner* on jo osittain vakiintunut viittamaan nimenomaan samaa sukupuolta olevaan puolisoon, ja saattaa olla, että myös suomen *partnerilla* tai *kumppanilla* on jo tällainen merkitys.

Entäpä jos Mikko kertoo virkailijalle suoraan, että *Mun mies on farmaseutti*? Mitä tapahtuu? Syntyykö hämmennys? Muuttuuko asiakaspalvelutilanne jotenkin viestinnällisesti? Vaivaantuuko tilanteessa jompikumpi – Mikko viestin lähettäjänä tai virkailija viestin vastaanottajana – vai peräti molemmat? Tai vaikuttaako se, että virkailija tietäisi seksuaalisen suuntautumisen, jotenkin peräti itse asian käsittelyyn?

Enkä onko merkitystä sillä, onko keskustelukumppanina oleva virkailija itse mies vai nainen, hetero, homo vai lesbo?

Edellä kuvatun kaltainen fiktiivinen tilanne on arkipäivää monelle sukupuolivähemmistöön kuuluvalla ihmiselle. On tavallista, että vuorovaikutustilanteessa risteilee monia piilossa olevia, tilanteeseen vaikuttavia kysymyksiä ja epäilyksiä. Näitä pohtiikin moni etukäteen ennen odotettavissa olevaa vuorovaikutustilannetta, ja aiemmin saatuja kokemuksia voi olla monenlaisia ja ne vaikuttavat tuleviin valintoihin. Avoin viestintä voi yhtä hyvin jatkua häiriöttä, mutta toisinkin voi käydä: Kitzinger (2005) kertoo todellisen esimerkin, jossa tieteellisen konferenssin lounaalla harjoitettu avoimuus johti keskustelun tyrehtymisen alkuunsa ja lesbonaisen huomiotta jättämiseen. Ja niin sanotun sateenkaariperheen arki se vasta onkin täynnä nimitysvalintoja: ovatko samaa sukupuolta olevat vanhemmat molemmat *äitejä* tai *isiä* ja miten lapsi nimittää äidin *vaimoa* tai isän *miestä*? Tai entäpä jos toinen vanhempi on trans- tai muunsukupuolinen?

Seksuaalisiin vähemmistöihin ja ei-heteronormatiivisuuteen liittyvistä asioista voidaan nykyisellään keskustella melko avoimesti eri kouluasteilla, eikä opetuksen tarvitse olla pelkästään sukupuoli- ja seksuaalikasvatukseen sidottua. Vaikka perinteisesti oppimateriaalit toistavat ja vahvistavat heteronormatiivista mallia, Lehtosen (2003: 74) mukaan vieraiden kielten ja äidinkielen opettajat voivat sisällyttää opetukseensa tekstejä, harjoituksia ja keskusteluja, joilla voidaan kyseenalaistaa yhteiskunnan heteronormatiivisuus.

Näkymättömästä näkyväksi ja tasavertaiseksi?

Harveyn (1997) homomiehiä koskevasta tutkimuksesta käy ilmi, että homomiesten puolisoistaan käyttäminen nimitysten repertuaari on laajempi kuin heterosuhteissa olevien miesten. Tämä voi selittyä sillä, että homomiehet ovat suhteistaan ja puolisoistaan puhuessaan oppineet tai joutuneet ottamaan kielenkäyttötilanteen vaatimukset tarkemmin huomioon kuin heteromiehet. Joissakin yhteyksissä on tarpeen varjella omaa tai puolison seksuaalista identiteettiä, jolloin syntyy tarve käyttää sukupuolineutraaleja ilmauksia ja ehkä jopa luoda uusia. Samaa sukupuolta olevat parit eivät myöskään yleensä käytä *aviomies*- ja *-vaimo*-nimityksiä (englannin vastineet *husband* ja *wife*), jos laki ei salli avioliittoa tai sen kaltaista suhdetta samaa sukupuolta olevien kesken (Lang ja Kitzinger 2005). Toisaalta keskustelutilanteessa voidaan kuitenkin tuntee tarvetta käyttää heterosuhteiden ilmauksia *mies* ja *vaimo* esimerkiksi yhdenvertaisuuden korostamisen ja oikeuksien puolustamisen vuoksi tai jopa eräänlaisen sokkivaikutuksen vuoksi. Samalla hlti-henkilö tekee identiteettinsä näkymättömästä näkyväksi ja erottautuu heteronormatiivisesta ennakoasetelmasta.

Koska vuorovaikutustilanteet ovat lähtökohtaisesti yleensä heteronormeja korostavia ja siten "mikrosyrjiviä" (ks. Land ja Kitzinger 2005), joutuvat vähemmistöön kuuluvat usein korjaamaan hetero-olettamuksia. Landin ja Kitzingerin (2005) mukaan kumppanin nimeämiseen liittyvät korjaukset voidaan jakaa kolmii: 1) henkilö jättää korjauksen tekemättä ja lähtee mukaan heterokeskeiseen vuorovaikutukseen paljastamatta kumppaninsa sukupuolta, 2) hän tekee ilmikorjauksen väärinkäsityksen synnyttyä tai 3) hän korjaa asian "hienovaraisesti" upottamalla korjauksen keskusteluun. Jälkimmäinen onnistuu helposti englannissa sukupuolisidonnaisella pronomiinilla, jota voidaan ryhtyä käyttämään keskustelun edetessä. Tämä tapa onkin osoittautunut erittäin yleiseksi, mutta ei ole mahdollinen *hän*-pronominin avulla suomessa. Joutuvatko suomalaiset siten turvautumaan enemmän ilmikorjaukseen?

Suuntautumisen peittelylle ja korjauksen tekemättä jättämiselle voi syntyä tarve silloin, jos kielenkäyttäjä epäilee keskustelukumppania homofobiseksi tai ei tiedä puhekkumppanin ajatuksia, jolloin on riski tulla halveksituksi tai syrjityksi, mutta myös silloin, jos hän itse ei halua paljastaa suuntautumistaan. Tässä suhteessa ei-normatiivisessa suhteessa oleva henkilö joutuu tekemään valinnan, ja tämä valinta liittyy myös kysymykseen sananvapaudesta. Saanko puhua itselleni tärkeistä asioista niin kuin haluan ja niin kuin kuka tahansa yhteiskunnassamme? Voinko kertoa suhteestani ja rakkauden kohteestani kuin kuka tahansa suomalainen? Kyseessä ei siis aina ole edes kielellinen valinta, josta puhuja voi päättää, vaan paine käyttää tiettyjä ilmauksia voi tulla ulkoa päin.

Homomiehen puhe *miehestä* tai lesbosuhteessa olevan naisen puhe *vaimosta* on siten yhteiskunnassamme tunnusmerkistä toisella tavalla kuin heterosuhteissa olevien. Ja siinä missä heterosuhteissa olevat tekevät puolisoa koskevan nimitysvalinnan pääasiassa sen mukaan, kuinka tuttu keskustelukumppani on, hlti-suhteessa oleva tekee valinnan sen mukaan, onko keskustelukumppani itse homoseksuaali, tietääkö tämä ennalta puhujan suuntautumisen, miten puhuja uskoo vastaanottajan reagoivan tai mikä on puhekonteksti (Harvey 1997, Land ja Kitzinger 2005). Sinänsä tutut, jokapäiväiset keskustelut ja tilanteet sekä niissä käytettävät ilmaukset eivät ole kaikille yhteiskunnassamme eläville samamerkityksisiä eivätkä yhtä vapaasti käytettäväksi tarjoutuvia tai tasavertaisia.

Artikkeli pohjautuu osittain virkaanastujaisluentoon Jyväskylän yliopistossa 11.12.2013.

Kirjoittaja on suomen kielen professori Jyväskylän yliopiston kielten laitoksella.

Lähteet

Harvey, K. 1997. "Everybody loves a lover". Gay men, straight men and a problem of lexical choice. Teoksessa: K. Harvey ja C. Shalom (toim.) *language and desire: Encoding sex, romance and intimacy*, 60–82. London: Routledge.

Hltiq-sanasto. Seta ry. <http://seta.fi/hltiq/>

Kielitoimiston sanakirja 2012. Kolmas, uudistettu painos. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 170. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.

Kitzinger, C. 2005. "Speaking as a Heterosexual": (How) Does Sexuality Matter for Talk-in-Interaction? *Research on Language and Social Interaction* 38 (3), 221–265.

Land, V. & Kitzinger, C. 2005. Speaking as a Lesbian: Correcting the Heterosexist Presumption. *Research on Language and Social Interaction*, 38 (4), 371–416.

Legate, N., Ryan, R. M. & Weinstein, N. 2012. Is Coming Out Always a "Good Thing"? Exploring the Relations of Autonomy Support, Outness, and Wellness for Lesbian, Gay, and Bisexual Individuals. *Social Psychological and Personality Science* 3 (2), 145-152. <http://spp.sagepub.com/content/3/2/145>

Lehtonen, J. 2003. *Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa. Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kertomukset*. Nuorisotutkimusseuran julkaisuja 31. Helsinki: Yliopistopaino

Määttä, S. 2013. Vihapuhe ja sanavapaus. *Kielikuvia. Nykysuomen seuran lehti 2*, 4–15.

Parkkinen, M-L. 2003. *Ulos kaapista. Tositarinoita homoseksuaalisuuden kohtaamisesta*. Helsinki: Like.

Rancken, A. 2013. Normeja vastaan kahdella kielellä: queer-identiteetti, suomi ja ruotsi. *Kieliviesti 3*, 4–9. <http://www.sprakradet.se/17889>

Ranta, E. 2012. Kaapista ulos? Ei ainakaan näissä ammateissa... *Taloussanomat* 30.6.2012. <http://www.taloussanomat.fi/tyo-ja-elama/2012/06/30/kaapista-ulos-ei-ainakaan-naissa-ammateissa/201232442/139>

Väisänen, M. 2013. Nimeämisen sateenkaareva ihanuus: seksuaalisen suuntautumisen ja sukupuoli-identiteetin käsitteistä. *Kielikuvia. Nykysuomen seuran lehti 2*, 34–39.